

*Dr. Csernus Eszter*²⁵:

Esélyegyenlőtlenségek Magyarországon – □

A fogyatékkal élők jogai

A fogyatékkal élők helyzetének, illetve a velük szembeni hátrányos megkülönböztetés tilalmának taglalásakor mindenekelőtt azt kell pontosítanunk, hogy mit értünk “fogyatékkal” alatt. A fogalmat illetően alapvetően két megközelítés létezik, ezek ismertetése után vázoljuk, hogy milyen “diszkrimináció-típusok” léteznek, illetve utalunk a hátrányos megkülönböztetések elleni jogi fellépés különböző lehetséges szintjeire, majd végül említést teszünk a vonatkozó hazai jogszabályokról.

Az elterjedtebb, orvosi megközelítése szerint a fogyatékoság valamely olyan testi vagy szellemi képesség károsodása, amely képességgel mások egy elfogadott norma szerinti mértékben rendelkeznek. 1980-ban az Egészségügyi Világszervezet (WHO) is ezt a meghatározást alkalmazta a *Károsodások, fogyatékoságok és hátrányok nemzetközi osztályozásának* első kiadásában. Ez a definíció azonban kizárólag az egyénből indul ki, és helyzetét elszigetelten kezeli. Ezzel szemben a szociális vagy társadalmi megközelítés egy adott szituációban, környezetben értelmezi a fogyatékoságot, és tekintettel van azokra a tényezőkre, amelyek ahhoz vezetnek, hogy egy ember valóban fogyatékosá váljon. E szemlélet lényege, hogy egy képesség károsodása önmagában még nem számít fogyatékoságnak, azzá csak a társadalom hozzáállása teszi. Más szavakkal: a testi vagy szellemi hátrányból még nem fakad közvetlenül társadalmi hátrány is, ez egyedül abból fakad, ahogy a társadalom a sérült embert kezeli, és ahogy őhöz viszonyul. Egy példával illusztrálva: a mozgási képesség korlátozottsága ugyan valóban egy ember képességeivel kapcsolatos személyes tény, az azonban, hogyha a mozgásukban korlátozott emberek számára nem gondoskodnak olyan kiegészítő eszközökről, amelyek segítségével bejuthatnak középületekbe vagy áruházakba (pl. rámpák), akkor már a társadalmi környezettel összefüggő tényről beszélhetünk. Általánosságban elmondható, hogy mindenféle károsodás az egyénnel kapcsolatos tény, ám az olyan

²⁵ A szerző a Társaság a Szabadságjogokért (www.tasz.hu) munkatársa.

foglalkoztatáspolitikát, amelynek következtében aránytalanul kevés sérült emberrel találkozhatunk a különböző munkahelyeken annak ellenére, hogy ezek az emberek képesek lennének ellátni számos munkakört, a társadalmi környezettel kapcsolatos tény.

A fogyatékoság meghatározása körüli vita nem csupán szemantikai csatározás, hanem valójában a fogyatékkal élők jogaival, megítélésével kapcsolatos elvekről szól: nehezen érhető el, hogy a nem sérült emberek közössége felelősséget viseljen a fogyatékkal élőket rendszeresen érő hátrányokért, ha abból a felfogásból indulunk ki, hogy a fogyatékosághoz csak az érintettnek van köze. További előnye még a társadalmi megközelítésnek, hogy segítségével a fogyatékkal élők védelmére elfogadott szabályok konkrét testi vagy szellemi hátrány nélkül is alkalmazhatók válhatnak, mint például a HIV pozitívok esetében. Az *Amerikai Fogyatékosokról szóló törvény* (1990) a HIV pozitívokat illetve AIDS betegeket az alábbi indoklással sorolja a fogyatékkal élők közé: "az ilyen ember ugyan nem károsodott, a munkaadó azonban úgy kezeli, mintha lényeges korlátozást jelentő károsodása lenne).

A társadalmi megközelítés egyre több országban válik meghatározóvá, és nemrégiben a WHO is felülvizsgálta korábbi fogyatékoságfogalmát. A jelenlegi *Nemzetközi Osztályozás* már ötvözi az orvosi és a társadalmi megfogalmazást, a károsodás tényéből indul ugyan ki, de elismeri a társadalmi környezet által játszott szerepet is.

A fogyatékkal élők hátrányos helyzetének feloldása csak akkor járhat sikerrel, ha az állam számukra a nem sérült emberekkel egyenlő jogokat biztosít. A jogegyenlőség elérésére három módszer alkalmazható: a hátrányos megkülönböztetés tilalma, az egyenlő esélyek biztosítása és a pozitív megkülönböztetés. Lévén, hogy a diszkrimináció lehet aktív és passzív, továbbá közvetlen és közvetett, a fenti eszközök átgondolt alkalmazására van szükség. Aktív diszkriminációról akkor beszélünk, ha valaki egy szolgáltatást vagy terméket azért tagad meg valakitől, mert az fogyatékos, vagy fogyatékosága miatt nem alkalmaz egy, a betölteni kívánt munkakörnek minden szempontból megfelelő személyt. Ezzel szemben passzív diszkriminációról van szó, ha a társadalmi környezet semmit nem tesz azért, hogy a fogyatékkal élőket sújtó akadályokat megszüntesse (pl. egyes szolgáltatásokat fizikailag nem tesz számukra elérhetővé). Közvetlen diszkriminációt valósít meg egy rendelkezés vagy pl. egy álláshirdetés, ha egy csoport egyértelmű kizárására irányul. Ehhez

képest a közvetett diszkrimináció akkor valósul meg, ha annak ellenére, hogy első ránézésre úgy tűnik, az adott rendelkezés mindenkire egyformán érvényes, a rendelkezés hatásait vizsgálva mégis áz derül ki, hogy a valóságban a valamely konkrét csoporthoz tartozókat jóval hátrányosabban érinti. A közvetett diszkrimináció illusztrálására a standard módon hivatkozott példa az eset, amikor az Európai Közösségek Bírósága elmarasztalta Franciaországot, a francia rendőrség szerveibe való felvételhez ugyanis többek között azt az előfeltételt szabták, hogy a jelentkezőknek minimum 165 cm magasnak kellett lenniük. Ez ugyan egyformán vonatkozott a férfiakra és a nőkre, a valóságban azonban elsöprő többségben nőket érintett, holott a munkakör megfelelő ellátása objektíve nem igényelt ilyen megszorításokat.

A hátrányos megkülönböztetés tilalma valójában a formális, azaz jog előtti egyenlőséget jelenti. A formális jogegyenlőség kihagyhatatlan lépés az egyenlő jogok biztosítása felé haladó úton, azonban ahol a diszkrimináció a múltban bevett gyakorlat volt, ott önmagában a hátrányos megkülönböztetés alkotmányos/törvényi deklarálása nem elegendő. Az egyenlő esélyek felöli megközelítés már arra épít, hogy valódi egyenlőség csak akkor lehetséges, ha az egyenlő jogok birtoklásán túl az emberek egyenlő kiindulópontból is léphetnek be pl. a munkalehetőségekért folyó versengésbe. A cél tehát az, hogy az oktatáshoz, foglalkoztatáshoz, kultúrához stb. való hozzáférésnél mindenki ne csak egyenlő jogokkal, hanem egyenlő esélyekkel is indulhasson. Előfordulhat azonban, hogy a múltbeli diszkrimináció felhalmozódott hatásai folytán az egyenlő kiinduló helyzet megteremtése még mindig kevés. Ilyenkor merülhet föl a pozitív diszkrimináció alkalmazása. A pozitív megkülönböztetés előnyben részesítést jelent, és az eredményekre összpontosít. Lényege, hogy másféle (előnyösebb) elbánást biztosít egy csoport számára. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy e megoldás alkalmazása minden esetben igazolásra szorul, és csak a következő kritériumok szigorú betartása esetén lehet indokolt: 1) az előnyben részesített csoport komoly társadalmi hátrányoktól szenved, melyek hajlamosak újratermelődni; 2) a pozitív megkülönböztetés célja, hogy az újratermelődés körét megszakítsa; 3) az előnyben részesítési politika hatékony, vagyis reális esély van arra, hogy elérje célját; 4) nincs hatékony alternatívája, amely ugyanazzal az eredménnyel járna anélkül, hogy a pozitív megkülönböztetés eszközéhez kellene nyúlnia; 5) időben behatárolt intézkedésről van szó, amely, hála eredményeinek, egy idő után feleslegessé teszi a pozitív megkülönböztetés

további alkalmazását. Ilyen pozitív megkülönböztetés pl. ha foglalkoztatási kvótákat állítanak fel (erről a fogyatékkal élők esetében a magyar jogszabályok is rendelkeznek).

E három megoldás az egyenlőség más-más oldalára fekteti a hangsúlyt, önmagában azonban egyik sem képes a probléma teljes rendezésére, célszerű tehát őket összehangoltan és együttesen alkalmazni. Megfelelő kombinációjuk esetén sem biztos azonban, hogy a hátrányos megkülönböztetést sikerül teljesen kiküszöbölni, egyes francia szerzők ugyanis rávilágítanak arra, hogy létezik egy ún. *“discrimination systémique”*, azaz “rendszerből fakadó hátrányos megkülönböztetés”, amely a diszkrimináláshoz szokott társadalom gondolkodásmódjából és rossz reflexeiből fakad, és amelynek megszüntetése időigényes ugyan, de megfelelő oktatás, kampányok stb. révén lehetséges.

Magyarország 1998-ban fogadta el esélyegyenlőségi törvényét (*A fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségének biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény*), melynek következtében – a fogyatékosok ügyét előmozdító átfogó jogalkotása elismeréseként – 1999-ben hazánknak ítéltek a Franklin Delano Roosevelt díjat. Az esélyegyenlőség megvalósításának a törvény által megjelölt főbb célterületei az egészségügyi ellátás, az oktatás, a foglalkoztatás, a lakhatás és a kultúra. 1999. december 10-én pedig az Országgyűlés elfogadta az *Országos Fogyatékosügyi Programot*, amely konkrét határidőket is tartalmaz arra nézve, hogy az egyes célterületeken szükséges lépéseket, változásokat mikorra kell megtenni, illetve elérni. Vácsolja továbbá a fogyatékospolitika főbb alapelveit, és köztük különösen a megelőzés elvét, a különleges megoldások szűkítő alkalmazásának elvét, az integráció elvét és az önrendelkezés tiszteletben tartásának elvét; a pozitív megkülönböztetés eszközeit pedig a fogyatékkal élők egyenlő esélyeinek megteremtése érdekében elengedhetetlennek tartja.

Az esélyegyenlőségi törvény mellett az Alkotmány 70/A. cikke is nyújt bizonyos védelmet a fogyatékkal élők számára: 1995-ben, tehát még jóval a törvény megalkotása előtt, egy kerekes székkal közlekedő férfi pert indított egy bank ellen, amiért épületébe kizárólag lépcsőn lehetett bejutni – és a bíróság neki adott igazat.

Érdemes még megemlíteni, hogy Magyarország törvényes lehetőséget teremtett arra is, hogy a fogyatékkal élő emberek jogainak érvényesítése érdekében a sérült emberek országos érdekképviseleti szervezetei akkor is

eljárást indíthassanak, ha a sérelmet szenvedett fogyatékosok személye konkrétan nem állapítható meg.

Jogi fejleményekben tehát nincs hiány, a társadalmi és intézményi gyakorlat kívánatos mértékű átalakítása azonban sajnos még mindig várat magára.